

I. NYELVFEJLŐDÉS ÉS NYELVFEJLESZTÉS

A nyelvben két, egymással ellentétes irányú folyamat zajlik szünet nélkül.

Az egyik a nyelv folytonos megújulása. – Ez végbemehet egyrészt azért, mert a nyelvben addig még nem volt elemek, a korábbi állapottól eltérő minőségek jelennek meg. Az ilyen módosulásokra hozható föl példának a közelmúltból a *számítógép*, *beprogramoz*, a *képcső*, *képernyő* stb. szó megjelenése, vagy az, hogy a *program* szó jelentésköre kibővült 'a számítógép műveleteinek típusát és sorrendjét meghatározó utasítások sorozata' értelemmel; hogy a mozaikszók (*SZTK*, *OTP*, *Gelka*, *Keravill* stb.) igen nagy mértékben elszaporodtak stb. – De változhat másrészt a nyelv azért is, mert régi elemek, minőségek kihálnak belőle. Még értjük, de már nem használjuk a *lóvasút* vagy az *ispán* szót; ugyanígy vagyunk a *mondá*, *kéré* típusú (ún. elbeszélő) múlt idővel, még inkább az *olvasandja*, *követendi* (-*nd* jeles) jövő idővel; és csak nyelvtörténeti kutatások hozzák felszínre az olyan régiségeket, mint az *isa* (= bizony) vagy az *apol* (= csókol) stb.

A megőrzés sem kevésbé fontos tényező a nyelvben. – Ez egyrészt a régi elemekhez való ragaszkodásban nyilvánulhat meg. Így például sok szavunkat (ha kissé megváltozott formában is) már több száz, sőt több ezer éve használjuk (*kenyér*, *hajó*, *szőlő*, *templom*, *mennyiség* stb.); ősi határozóragjaink (-*n*: *hajón*; -*t*, -*tt*: *iránt*, *között*, *Pécsett*; -*á*, -*é*: *alá*, *föle*, -*l*: *alól*) finnugor eredetűek, de még viszonylag „fiatal” ragjaink is (-*ban*, -*ben*; -*ról*, -*ről*; stb.) félezer évnél is öregebbek. – A megőrzés tendenciája másrészt abban is megnyilvánulhat, hogy a nyelvben jelentkező újítások, változások ellen tiltakozunk. Mind a friss idegen szavakat, mind a már megszokott idegen szavak helyett alkotott nemzeti nyelvűe-

ket ezért szokta berzenkedés fogadni. (Ez váltja ki pl. a *komputer* – *számítógép*, a *spray* – *permet*, a *grapefruit*/*grépfrút* – *citrancs* stb. körül zajló vitákat.)

Az elvonással keletkezett igék közül még csak kevés szilárdult meg nyelvünkben (pl. *gyorsír* < gyorsírás, *vegyelemmez* < vegyelemzés, *vendégszerepel* < vendégszereplés, *szakfelügyel* < szakfelügyelő, *végrendelkezik* < végrendelet stb.), legtöbbjüket (pl. *árdrágít*, *főigazgat*, *gyomirt nagymos*, *népnevel*, *tájszól* stb.) még erőszakoltnak, kirívónak érezzük, jóllehet maga a szóalkotási mód életképesnek látszik.

A megújulás is, a megőrzés is általában öntudatlan és szándéktalan folyamat, a kettő kölcsönhatásának eredménye a nyelvfejlődés. (Ennek spontán jellegére a visszaható igei alapszó jól utal.)

A megújulás és a megőrzés korszakonként változó arányokat mutat. – Nyelvünknek a honfoglalástól a mohácsi vészig számított (ún. ómagyar) korszakában számos lényeges változás ment végbe (átalakult a hangrendszer; új ragok, képzők, névutók egész sora keletkezett; stb.), ezért ezt a szakaszt inkább a megújulás jellemzi. – A mohácsi véstől a felvilágosodás koráig tartó (ún. középmagyar) korszak viszont már inkább megőrző jellegű, mert nyelvünk kevésbé módosult ez alatt az időszak alatt, mint a korábbi évszázadokban.

A társadalom fejlődésével jelentkezik a nyelv alakulását befolyásoló új tényező: a tudatos (ezért műveltető igéből származó szóval jelölt) nyelvfejlesztés vagy (közkeletűbb műszóval) nyelvművelés. – A nyelvművelést Bárczi Géza (helyesen!) alkalmazott nyelvtudományi ágának tekinti, és célját a következőképpen határozza meg: „a beszélők ajkán öntudatlanul, akaratuktól függetlenül végbemenő nyelvfejlődésnek tudatos irányítása”.

A nyelvfejlesztés vagy nyelvművelés (a nyelvfejlődés két tényezőjének megfelelően) szintén két irányban működhet. – Lehet neológia, ha a nyelvművelés új nyelvi elemek létre-

hozására és terjesztésére, illetőleg régi nyelvi jelenségek kiszorítására törekszik. Ennek az irányzatnak a képviselői a neológusok vagy nyelvújítók, alkotásaik a neologizmusok. Neologizmus volt keletkezésének idején (a XIX. sz. első felében) pl. a *vasút*, *mozdony*, *léghajó* stb. szó; vagy az, hogy a nyelvjárási 'cölöp, karó' jelentésű *szobor* szót a mai 'statua' értelemben kezdték használni az irodalmi nyelvben. És természetesen nyelvújító győzelem volt az is, hogy a *tréner*-t, az *ofszájd*-ot (*off side*-ot), a *self service*-t stb. kiszorította az *edző*, a *les*, az *önkiszolgáló* stb. A XIX. századi nyelvújítóink honosították meg (rég Magyar nyelv hagyományra is támaszkodva) a jelöletlen határozós összetételek típusát: *adóköteles*, *munkaképes*, *gólképtelen*, *örömteli*, *vérszegény*, *víz-bő* stb. – A neológia ellen hat és dolgozik az ortológia, vagyis a régi elemek megtartására, illetőleg az újak visszaszorítására való tudatos törekvés. Ennek az irányzatnak a hívei az ortológusok (a nyelvörzők). Jellegzetesen ortológus magatartást tanúsítottak pl. azok a régi nyelvművelők, akik elleneztek a *poéta*, *univerzitás*, *appetitus*, *cirkalom* stb. felváltását a *költő*-vel, az *egyetem*-mel, az *étvágy*-gyal, a *körző*-vel stb. A feltételes módú *tudnók*, *kérnők*-féle alakokhoz való ragaszkodás is az ortológia megnyilvánulása. És az ortológia jelentkezik napjainkban akkor, amikor „rossznak érezzük” a kifogástalan felépítésű *meghibásodás* szót (vö. *meg* + *erő* + *s* + *öd* + *és*), pusztán azért, mert még nem szoktuk meg, illetőleg mert a nyelvérzék ösztönös tiltakozása nyomán később már a gyanakvás, a bizalmatlanság légköre vette s veszi körül, valójában alaptalanul.

A spontán nyelvfejlődés és a tudatos nyelvfejlesztés aránya természetesen koronként változó képet mutat.

Nyelvtörténetünk ősi korszakában tudatos nyelvfejlesztésről még nem lehet szó. Nyelvünk fejlődésének befolyásolása a középkor végén kezdődik meg, és folytatódik egyre fokozódó mértékben. Az első feltűnően aktív korszak a XVII.

század első fele. Ez után a nyelvművelés tekintetében passzív évtizedek sora következik. A XVIII. század végétől a XIX. század végéig viszont rendkívül nagy mértékű a nyelv tudatos fejlesztésére való törekvés. Majd kevésbé aktív évtizedek jönnek, egészen az 1930-as évekig, amikor a nyelvművelés újra megélénkült. Jelenleg is tevékeny nyelvművelő szakaszban vagyunk.

A nyelvművelés tekintetében aktív időszakok neológus vagy ortológus jellegűek aszerint, hogy vezérlő elvként az újításra vagy a megőrzésre való törekvés uralkodik-e a nyelvművelők körében. Például a XIX. század nyelvművelésének első periódusát a neológia jellemezte (ezért hívjuk ezt az időszakot a nyelvújítás korának); második periódusára viszont az ortológia nyomta rá a bélyegét. – Ahogyan a nyelvfejlődésben az újításnak és a megőrzésnek a folyamata sohasem szünetel, csupán arányuk változik; ugyanúgy a nyelvművelésben is mindig jelen van mind a neológia, mind az ortológia, csak (mint jeleztük) koronként változó mértékben.